Review Of Research ISSN : 2249-894X Impact Factor : 3.1402(UIF)
Volume-4 | Issue-7 | April-2015 Available online at www.ror.isrj.org

नारायण सुमंत यांच्या □वितेतील शेतकरी विद्रोह

□जानन जाधव

मराठी विभाग सिद्धार्थ कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, जाफ्राबाद

Short Profile

Gajanan Jadhav is a work at Department of Siddhartha Art in Science and Commerce College, japhrabada.

Abstract (सारांश) :-

१९९० नंतरच्या मराठी कवितेत ग्रामीण जीवनावर आधारलेल्या काव्याला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. संपूर्ण कृषीप्रधान अर्थव्यवस्थेची दिशाहीनता आणि शोकांतिका नव्वदोत्तरी ग्रामीण कवितेत आढळून येते. १९९० ते २०१० ह्या दोन दशकात ग्रामीण कविता अधिकाधिक रसिकाभिमूख झाली. तिचा आविष्कार आणि तिचे सादरीकरण करणारे जे काही अग्रगण्य कवी आहेत, त्यांना आपण मंचीय कवी असे संबोधतो, त्यात नारायण सुमंत यांचा आवर्जून समावेश करावा लागतो.

प्रस्तावना :-

मा-यवाला नारायण सुमंत हे पेशाने शेतकरी आहे. ते वास्तव्याने गावकरी आणि वृत्तीने लोककलावंत आहेत. पण श्री. सुमंत हे निष्ठेने संवेदनशील अंतःकरणाचे कवी आहेत. त्यांच्यापाशी असलेला ग्रामीण जीवनाचा अनुभव अस्सल आणि मौलि□ आहे. म्हणून त्यांच्या काव्यनिर्मितीत आणि सादरीकरणाच्या अदाकारीत जिवंतपणा आहे. त्यामुळे सुमंत हे कवी, लोककवी आणि मंचीय कवी आहेत.

वृ□वेद (१९९३)

नारायण सुमंत याचा 'वृक्षवेद' हा पहिला काव्यसंग्रह. त्यांच्या या संग्रहाच्या शीर्षकातूनच त्यातील कवितांच्या आशयाचा रोख ध्यानात येतो. या छोट्या-मोठ्या एकशे दोन कवितांच्या संग्रहातून वृक्षाचे महत्त्व, त्याचे वैभव, निसर्गात असलेले स्थान, मानवी भावविश्वात निर्माण केलेली श्रद्धा इत्यादी अनेक बाबींची मिताक्षरी मांडणी करून वृक्षाचे ऐश्वर्य शब्दांकित केले आहे.

वृक्ष हा निसर्गाचा मुख्य घटक, शेती आणि शेतकरी यांचे निसर्गाशी आणि पर्यायाने वृक्षाशी अविभाज्य नाते असते. वृक्षाचे माती, पाऊस, शेतकरी यांच्याशी अतूट, अटळ अनुबंध असतात. शेतकऱ्यांचे जीवन सुसह्य, सुंदर, सफल आणि सदाहरित ठेवण्यासाठी वृक्ष त्यांना मदत करीत असतो. वृक्ष हा त्यांचा सखा, मार्गदर्शक आणि तत्वज्ञ असतो. शेकरी परिश्रम घेऊन वृक्षाची लागवड करतो. त्याला वाढवितो आणि त्याची श्रद्धेने पूजा-प्रार्थनाही करतो. वृक्षही माणसाचे भरण-पोषण करतो, तो सावली देतो, जगण्याचे चैतन्य देतो. अशाप्रकारे शेतकरी आणि झाड यांचे अन्योन्य संबंध आहेत. सोसाट्याचा वारा, पानझडीचा पाऊस, कुऱ्हाडीचे घाव, करपून टाकणारा दुष्काळ, तळपता सूर्य, वाळवीची संगत, बांडगुळाची सोबत, भिरूडाचा आघज्ञत, वणव्याची आग आणि विजेचा प्रहार या साऱ्यांना आपल्या कवेत घेऊन 'झाड' वाढत असते आणि सहवासात येणाऱ्यांसाठी समर्पण करीत असते. झाडाचे सारे गुणधर्म आणि बलस्थाने आत्मसात करून शेतकरीही झाडासारखा जगतो, जगवितो आणि 'शहीद' होतो.

"झाडे एकच गुन्हा करतात

आभाळावर हात पसरून

आयुष्यभर पाऊस मागतात

आणि.... तोडणारांच्या चुलीसाठी

पानोपानी वाढत जातात." (वृक्षवेद, पृ. ४५)

शेतकऱ्यांची 'प्रार्थना' जनतेला जागविणारी आहे. पण स्वार्थी जग संवेदनशून्य होऊन झाडांच्या कत्तली करतात आणि झाडासारख्या जगणाऱ्यांना विनाशाकडे जाण्यास प्रवृत्त करतात. 'वृक्षवेद' हा संग्रह पूर्णपणे वृक्षविश्वाशी निगडित आहे. वृक्षवैभव हेच त्याची आंतरिक सूत्र आहे.

'वृ□वेद' हा निर्विवादप□ झाडांचे स्तोत्र गाणारा काव्यसंग्रह आहे. भारतीय संस्कृतीत वृक्षांचे असलेले महत्त्व, वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान □थन-□रणे हेच त्याचे प्रयोजन आहे. शेतकऱ्यांचा जगण्याशी, झगडण्याशी आणि प्रतिकूल परिस्थितीवर मात करण्याशी त्याचे संवादी नाते असू शकते, हे या संग्रहातून सूचित होते.

सातबारा (२००२)

-नाराय सुमंत यांच्या 'वृक्षवेद' या संग्रहांच्या पुढे 'सातबारा'ने मजल मारली आहे. वृक्षवेलीचे महात्म्य सांगून झाल्यावर कवीने आता शेतकज्याच्या दु:खांचा 'सातबारा' हाती घेला आहे. शेतकज्यांचा कष्टांचा पाढा त्यांनी त्यांच्या 'रानभैरी'तील काही कवितांमध्ये ही वाचला आहे. 'सातबारा' ञा शेतकरी जीवनाच्या ज्वलंत समस्या, त्याच्या दु:ख-कष्टांच्या व्यथा व्यापक संवेदनेच्या पातळीवर चित्रण करणारा संग्रह आहे.

-नाराय सुमंत हा प्रत्यक्ष शेतात राबणारा हाडाचा शेतकरी आहे. शेतकज्यांचे पारंपरिक जीवन, त्याच्या पाचवीला पुजलेला दुष्काळ, त्याचे पिएीजात अज्ञान, शासन दरबारी त्याची होणारी अडवणूक यासारखे विषय 'सातबारा'त आहेत. विज्ञान युगाशी जोडून घेण्याचे तो प्रयत्न करतो, त्यासाठी शेतीत विविध प्रयोग करतो. परंतु शेवटी निसर्गावर अवलंबून असणारा हा शेतकरी पराभूत होतो. त्यामुळे आता त्याने 'जागे' झाले पाहिजे, आपल्या मागण्यांसाठी 'पुढे' आले पाहजे, हक्कासाठी-न्यायासाठी रस्त्यावर 'उतरले' पाहिजे हे आत्मभान, ही जाणीव जागृती, त्यातून अपेक्षित असलेली कृतिशीलता आणि पर्यायाने शिक्षणाच्या प्रकाशनाने उजळलेल्या वाटेवर येणारी क्रांती कवीला हवी आहे. म्हणून कवीने हा संग्रह 'शेतकरी आंदोलनात हौतात्म्य पत्करलेल्या शेतकज्यांना' अर्पण केला आहे. तसेच संग्रहाचे नावही 'सातबारा' असे दिले आहे.

'सातबारा' ही शेतकज्यांच्या काळ्या आईची ओळख असते. त्याच्या शेतीचा तो आरसा असतो. त्यात नाव, गाव, जमिनीचा हक्क, त्याचा प्रकार, जमिनीचे क्षेत्र, तिच्यात पेरलेली पिके इत्यादी बाबींचा नोंद असते. ही नोंद केवळ 'रेकॉर्ड'साठी नसते; तर ती आत्मपरिक्षण करायला प्रवृत्त करणारी असते. सुमंत यांनी केवळ एखाद-दुसज्या शेतकज्याचा सातबारा येथे सादर केला नाही; तर याउलट समस्त शेतकज्यांच्या एकूण जीवनाच्या सामूहिक शेतकज्याचा सातबारा येथे सादर केला नाही; तर याउलट समस्त शेतकज्यांच्या एकूण जीवनाच्या सामूहिक सातबाज्याची प्रातिनिधिक ओळख करून दिली आहे. त्यातून शेतकज्यांची कष्टमय दु:खगाथा, त्याची संघर्षपूर्ण करूणकथा साकार झाली आहे.

शेतकज्याला आणि त्याच्या शेतकरी व्यवसायाला फार मोठी परंपरा आहे. प्रामाणिकपणे कष्ट करणे हा त्याचा वसा आहे. त्याच्या बळावर राजवटींनी गडावर विजयाच्या तोफा उडवल्या. पण त्याच्या नशिबातील सावकारी पाश कायमच राहिले, हे ऐतिहासिक भान आता या नवजागृत कास्तकारांनी बाळगलेच पाहिजे, असे कवीला वाटते.

"…. राजे जिंकले
डावर तोफा उडाल्या विजयाच्या
तुझी सावकारी गहाणखते मात्र
शाबूतच… सत्तांतरातही
आता स्वत:लाच नांगरून घ्यावे म्हणतो मी
पुन्हा एकदा" (सातबारा, पृ. १)

भारतातील अनेक राजवटी बदलल्या, पण आणेवारी-टक्केवारीची पद्धत तीच रीहिली आणि कास्तकारांच्या कष्टांची 'वारी' चुकली नाही. पिढ्यान्पिढ्या हे चालत रीहिले आणि शेतकरी 'अळू-भेंडी' सारखा मवाळ व सहिष्णू राहिला. आता त्याने लढाऊ बनले पाहिजे, संघर्षशील पवित्रा घेतला पाहिजे. हा आशय व्यक्त करताना कवी म्हणतो ञ

"मालावर म्हणत म्हणत
तुझ्यावर बोली
लावली गेली आजवर

आता

तुझ्या एका तरी पिढीने

भाल्याच्या बाणावर

संशोधन करायला हवे

नवीन संघर्षशील

उपजाऊ वाणासाठी" (सातबारा, पृ. ६)

'अळू-भेंडी'ची सहनशीलता सोडून देऊन भाल्याच्या बाणावर संशोधन करून तयार केलेला उपजाऊ वाण कवीला महत्त्वाचे वाटते. 'डोई नांगरणे' म्हणजे डोक्याची मशागत करणे ही अर्थपूर्ण प्रतिमा घेऊन कवी सांगतो...

"जमीन वहिवाटण्याच्या नादात

पडीकच राहिली डोई

यंदा पडू दे उत्ताणी कणगी

प्रथम डोई नांगर

लाव मनगट पणाला

... डोई नांगरच तू यंदा" (सातबारा, पृ. ७)

हा कवीचा अभिनिवेश नव्या पिढीला संघर्षाची प्रेरणा देणारा आहे. ही प्रेरणा घेतली की, त्याला त्याच्या जगण्याची कळ सापडू शकते. 'नांगरणी' झाली की पुढचा टप्पा 'कळ' कवितेतून सांगितला आहे. त्यातून विद्रोह मानसिकतेला बळ प्राप्त होते.

"नुसते भोपळेच आणलेस बाजारात

वेल राहिली शिवारातच,

रास दिसली जगाला

वेणा राहिला काळजातच,

मालासोबत बाजारात

तुझी वेदनाही मांड

पिळणाऱ्या हर एक

चरकाशी भांड" (सातबारा, पृ. १०)

त्याच्याशिवाय समाजाचे लक्ष वेधून घेतले जाणार नाही. कारण समाज, सत्ता आणि शासन फार संवेदनशून्य बनत चालले आहे. ही उदासीनता, बेफिकरी, निबर कातडी व्यक्त करताना कवी 'लक्षवेधी' कवितेमध्ये म्हणतो.

"अध्यक्ष महोदय,

हा तारांकित प्रश्न भरपूर विनोदी

आणि मनोरंजन करणारा वाटतो

अध्यक्ष महोदय, कृषिप्रधान राष्ट्रात

शेतकऱ्यांनी आत्महत्या करायची नाही

तर मग कुणी" (सातबारा, पृ. १४)

नारायण सुमंत यांनी शेतकऱ्यांचे दु:ख वेगवेगळ्या पातळ्यांवरून अनुभवले. शिक्षणाने शेतकऱ्यांची पुढची पिढी शिक्षित होईल, शेतकऱ्यांच्या जीवनात प्रकाश येईल ही भाबडी आशा शेतकऱ्याला वाटते. पण अक्षरांच्या आगमनानेही शेतीत सुधारणा झाल्या नाहीत. अक्षरे आली, 'अक्षरशेती' आणि 'पेरते व्हा' या कवितांतून कवीने शेतकऱ्यांच्या पोरांची शेतीविषयी असलेली अनास्था दिसून येते. वाड्यावस्त्यावर शिक्षण पोहचले, पण सुशिक्षित शेतीपासून लांब गेले. कामाची लाज वाटू लागली, 'रानोमाळ गायी बेवारस झाल्या' पांढरपेशी जीवनाचे आकर्षण वाढू लागले. 'अक्षरशेती' मधून कवीने हे वास्तव चांगल्या पद्धतीने चित्रित केले आहे.

"....गुंतते आहे प्रत्येक पिढी
मशागतीत कागदाच्या
सुपीक होत आहेत कागद
आणि अक्षरांचा सुकाळ अर्थहीन
हात विसरू पाहत आहेत
ओळीत पेरणे बियाणांना
मुठीत पकडे अवजारांना
पिकणारी अ□रे बेकार जळवा
वांझ बांडगुळे नापिकता वाढविणारी
जी हिरवीगार केवळ कागदावर" (सातबारा, पृ. ३४)

ही हिरवीगार सुशिक्षित तरूण पिढी चंगळवादी, भोगप्रधान बनली. ती केवळ कुटुंबालाच नव्हे तर समाजालाही खाज्या, जळवाप्रमाणे परोपजीवी बनली. ही पिढी कुटुंबाला बांडगुळाप्रमाणे पोसावी लागतात. शिक्षण आजच्या पिढीला मातीपासून किती दूर नेत आहे, याचा हा महत्त्वाचा पुरावा आहे.

आजच्या शेतकऱ्यांचा जीवनसंघर्ष हा बहुआयामी आणि विविधांगी आहे. सुमंतांना ह्या समकालीन ग्रामीण वास्तवाच्या विविध अंगाचे भान आहे. 'सातबारा'तून हे सर्व घटक उत्तमरित्या साकार झाले आहेत. आता शेतकरी जागृत होत आहेत. नांगराचे फाळ अंकरु लागले आहेत, त्यांना लेखण्यांचे भरदार कोंभ फुटू लागले आहेत, कोसळते बाजारभाव, बनावटी औषधी, हरामखोरी, आयात-निर्यात, भ्रष्टाचारी सिंचन, आश्वासनांचा सु□ाळ, सबसिडीचा डंका, अनुदानाचे धुके यांच्या विरोधात आता जागती निर्माण होत आहे. त्यामुळे त्याच्या नसानसात विद्रोह ठासून भरला आहे.

"काकरी काकरीतून फुटू लागलेत
रक्ताळलेले डोळे अक्षरांचे
इयत्तेगणिक बांधली जाताहेत
मजबूत मनगटे पेरांची
पोटज्यातून शस्त्र निसवण्याचा
हंगाम जवळ येतो आहे
तासा तासागणिकच्या
अन्यायाचा जाब विचारण्याचा
हंगाम जवळ येतो आहे." (सातबारा, पृ. ४)

नारायण सुमंताची कविता शेतकऱ्याच्या विद्रोही मानसिकतेला साकार करणारी आहे. या संग्रहातील तो, शेत, रात्र, दस्तुर ह्या कविता शेतकऱ्यांच्या पारंपरिक दु:ख-दारिद्र्याचे, व्यथा-वेदनांचे चित्रण करणाऱ्या आहेत. परंतु त्यांच्यावर मात करण्याची मानसिकता आता शेतकऱ्यांनी आत्मसात केली पाहिजे. केवळ हाल-अपेष्टा सांगून आता शेतकरी प्रतिकूल परिस्थितीवर मात करू शकत नाही, याचे कवीला भान आहे. कारण कवीजवळ शेतीचे ज्ञान, व्यासंग, बहुश्रुतता आहे, त्यांचे वास्तव्य ग्रामीण भागात आहे. त्यामुळे त्यांचे अनुभव अस्सल आहेत. त्याचे प्रतिबिंब या संग्रहात आढळून येते. डॉ. पंडितराव पवार यांच्या शब्दांत असे म्हणता येईल की, "सातबारामधील सर्वच कविता शेतकरी जीवन, त्याच्या व्यथा आणि आजचे समाजकारण-राजकारण यांचे चित्र अत्यंत प्रकल्भपणाने आणि पोटतिडकीने मांडते. ही सगळी व्यवस्था पाहून सामान्य शेतकरी हतबल झाला आहे. विज्ञानाने काही प्रमाणात त्याच्या जीवनात बदल किंवा क्रांती करण्याचा प्रयोग केला. पण तो जुजबी, कागदोपत्री असून भ्रष्टाचारापासून मुक्त नाही आणि मराठी मराठी ग्रामीण कवितेत हे वास्तव अधिक स्पष्टपणे आणि वैचारिक पातळीबरोबरच भावनेला अवगत करणारे आहे. कवी स्वत: शेतात राबणारा आणि शेतीचे सगळेच हंगाम अनुभवणारा आहे. संपूर्ण कविता शेतकरी जीवनाच्या आणि भ्रष्ट समाजजीवनाच्या मोठा 'कॅनव्हास'वर आकार घेऊन प्रकट झाली आहे."

अशाप्रकारे नारायण सुमंत यांचा 'सातबारा' हा काव्यसंग्रह शेतकऱ्यांचे कष्टमय जीवन, त्यातील दारिद्र्य, त्याला निसर्गाशी करावा लागणारा संघर्ष, प्रचलित आर्थिक परिस्थितीमुळे झालेली कोंडी, एकूणच समाजजीवनात त्याची होणारी गळचेपी स्पष्टपणे मांडणारा आहे. शेतकरी शेततात राबतो आणि सातबाराच्या कंसात संपतो. स्वातंत्र्याच्या सुवर्णमहोत्सवी वर्षातही त्याच्या अस्तित्वाच्या चतु:सीमा कौलारू तहसिलामधील पिवळ्या गठ्ठ्यात बंद असतात. आजा बिनकुंपणाचे शेत कसतो, बापाला शेताच्या वहिवाटीसाठी चौफेर कुंपण घालावे लागते आणि कुंपणातल्या शेतात घर बांधून तसेच घरालाही कुंपण घालून पोरगा सातबाऱ्यावर नजर टाकून शेती करतो. शेतीसंबंधीची निष्ठा लोप पावून तिच्या ऐवजी लोभी, तकलादू, स्वार्थी जाणिवा उदयाला येत आहे. म्हणून कवी उपहासाने पण पोटतिडकीने म्हणतो-

"शेत पिकविणे सोड राजा
तू आता हेच शीक
पिकत नाही माल
तर दु:ख पिकवायला शीक
विकत नाही माल
तर दु:ख विकायला शीक" (सातबारा, पृ. २०)

शेतीसंबंधीचे दृष्टिकोन आता बदलत चालले आहे. तिचे बिगरकृषीकरण झपाट्याने होत आहे. ही फार मोठी खंड कवी येथे प्रकट करीत आहे.

'रूंदावत आहे महानगरी कक्षा
लौकरच गरज वाढेल त्यांची
होईल तुझ्यासह तुझ्या जमिनीचाही
एन.ए.' (सातबारा, पृ. ८)

'येथे तुझ्यासह तुझ्या जमिनीचे एन.ए. होत असल्याचे शल्य कवी शेतकऱ्याच्या अधोगतीचे लक्षण सूचवित आहे.' बदलत्या निसर्गामुळे पिके येण्याचा 'भरवसा' आता राहिला नाही. 'ग्रीनहाऊस' मधील शेतीही आता अत्यंत नि:सत्व आणि बेचव झाली आहे. अशा अनेक कारणांनी आज शेतीचे चित्र बदलले आहे. शेतीत काम करणाऱ्यांची मानसिकता बदलली आहे. त्यामुळे शेतीसंबंधीच्या समस्या वाढल्या आहेत. ह्या समस्यांचे,

त्यामागील वृत्ती-प्रवृत्तींचे, विसंगतीचे, अंतर्विरोधांचे चित्रण नारायण सुमंत डोळसपणे पण कलात्मकतेने करतात. त्यामुळे शेतकऱ्यांचा जीवनकलह नाना कळा आणि अवकळांनिशी अभिव्यक्त होतो, हे या कवितेचे बदलस्थान आहे.

अशाप्रकारे सुमंतांचा 'सातबारा' हे शेतकऱ्यांच्या संघर्षाचा 'पारा' दाखविणारे थर्मामीटर आहे. शेताकऱ्यांच्या वेदनांची आणि शेतीवरील जुलूम-जबरदस्तीची तपशीलवार नोंद या 'सातबाऱ्या'त आहे. प्रस्तुत काव्यसंग्रह म्हणजे शेतकऱ्यांच्या जीवनसंघर्षाचा वास्तव विचार, खुला उच्चार आणि कलात्मक आविष्कार आहे. त्याच्या अंतरंगाचे आणि अभिव्यक्तीचे प्रा.फ.मु.शिंदे यांनी आपल्या अभिप्रायातून नेटके विवेचन केले आहे. ते म्हणतात, "आसुडाच्या महात्म्याची ज्योत आतल्या ठिणगीनं पेटती ठेवण्याचे प्रेरक आणि संघर्षशील बळ देणारी ही कविता आहे. शेतकऱ्यांच्या इतिहासाची ही पानं आहेत आणि पानोपारी दु:खाचा भोगवटा भुईला लागून आहे. वेदनाच नव्हे तर वेदनेचा व्यापार, वेदनेचा व्यवहार, वेदनेचा विनियोग, वेदनेची व्यवस्था मांडणारी, त्यासाठी भांडणारी अशी ही पिळणाऱ्या चरकाच्या विरोधात दंड थोपटून उभी राहणारी कविता आहे. शेतीचा हा वनवासी विद्रोह आहे.

नारायण सुमंत हा काळीचा कळवळा असलेला जिताजागता 'सातबाऱ्या'च्या कंसाचे भोग अनुभवणारा कष्टकरी कृष्ण आहे. त्याचं रान अंगाराचं आहे. शृंगाराचं नाही. अंकात मांडण्याची प्रतिज्ञा त्यातून जन्म पावत असते. सजवून दु:ख विकता येतात हा अनुभव शेतांना नवा नाही. 'मालासोबत वेदनाही मांड' असा संवाद साधणारा 'नवीन संघर्षशील उपजाऊ वाणा'च्या शोधात असतो. नारायण सुमंत हा तो कवी आहे. आंदोलक शेतकऱ्याचं हौतात्म्य हंगामापुरतं बहरून कसं चालेल, त्याला नित्य नवे मोड फुटायला हवेत...खेड्यापाड्यांच्या अंगावरून वारं □ल्यासार□ं झालं आहे. विज्ञानयुगातही लकवा होऊ शकतो हे भोगवादाचे प्रयोग आहे. प्रयोगांच्या आणि प्रगतीच्या नावाखाली कुणबी कण्हत ठेवणं हे धोरण असतं. त्याच्या विरोधातला हा रानजागर आहे."

नारायण पासष्टी (२००६)

नारायण सुमंत यांचा 'नारायण पासष्टी' हा चौथा काव्यसंग्रह. त्यात त्यांनी लिहिलेल्या आणि वेळोवेळी सादर केलेल्या 'पासष्ट' कवितांचा समावेश आहे. म्हणून हा 'नारायण पासष्टी' ह्या सर्व कवितांचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्या गेय कविता आहे. ह्या कवितांची खुमारी आणि खासियत त्यांच्या सादरीकरणातच आहे. वास्तविक नारायण सुमंत हे प्रामुख्याने कृषककवी आहेत. शेती, शेतकरी, शेतकऱ्यांचे कष्ट, त्यांचे कृषिनिष्ठ ग्रामीण जीवन, त्यांची बंडखोरवृत्ती, त्यांची स्वतंत्र प्रतिमासृष्टी आणि संत साहित्याचे संस्कार हे त्यांचे आस्थाविषय आहेत, त्याच्या वाङ्मयीन व्यक्तिमत्वाची ती बलस्थाने आहे. शेतीतील कष्ट, शेतकरी, त्यांचा जीवनसंघर्ष आणि त्याची विविधांगी रुपे यांचा आविष्कार या संग्रहात कसा आणि कितपत झाला आहे, याचा अभ्यास करणे हे या शोधनिबंधाचे प्रयोजन आहे.

'नारायण पासष्टी'मधील कविता गये, मंचीय असल्या तरी त्या ग्रामीण समाजाशी, तेथील कृषिनिष्ठ जीवनपरंपरेशी घनिष्ठ नाते सांगणाऱ्या आहेत. माती, रान, पाऊस, निसर्ग, शेतकरी, अंधार, चांदणे, ऊन, शिवार, सासर, माहेर, शेतीतील प्राणिसृष्टी, गावपंढरीतील लोकजीवन आणि या सर्वांना व्यापून असलेला निसर्ग तसेच अध्यात्म, संतसाहित्य आणि वारकरी संप्रदाय हे त्यांच्या भावविश्वाच्या परिघातील विविध घटक आहेत. म्हणून तिचे शेतीमातीशी घट्ट नाते आहे.

माती, भूमी, काळी आई अशी कोणत्याही शब्दांनी धरतीचे, अन्न-वस्त्र-निवारा देणाऱ्या जमिनीचे वणर्न केले तरी कवीला 'शेत माऊली'चा लळा आणि जिव्हाळा असतो. मातीचे गुणगान, तिचे रंगवैभव सादर करून शेवटी कवी म्हणतो ≈

"माझ्या मातीच्या रंगाचा तुला काय ठावं लळा
हिच्या रंगाला भुलून विटेवरला झाला काळा" (नारायण पासष्टी, पृ.१)

अशी मातीची भक्ती आणि महती आहे. कवीने ही महती नमनालाच गायिली आहे. कारण कवीची मातीवर अनन्य निष्ठा आहे.

'नारायण पासष्टी' मधील कवितांचा 'मूड' शेतकऱ्यांचे दु:ख, त्याचे शोषण, त्याच्याशी निगडित ग्रामीण वास्तव, त्याचे सामाजिक-आर्थिक जीवन परखडपणे, विशिष्ट विचारव्यूह समोर ठेवून, परिवर्तनाच्या प्रेरणेने प्रभावित होऊन चित्रण करू लागल्याचे दिसत नाही. याउलट 'सातबारा'तील

"शेत पिकविणे सोड राजा
तू आता हेच शीक
पिकत नाही माल
तर दु:खा पिकवायला शीक
विकत नाही माल
तर दु:ख विकायला शीक" (सातबारा, पृ. २०)

ही कविता हे जणू त्याचे प्रेरणा गीत आहे की काय, असे वाटून जाते. पण तरीही नारायण पासष्टी मधील काही कवितांमधून ग्रामीण वास्तव, शेतकऱ्यांचा जीवनकलह 'सातबारा'मधील कविता इतक्याच ताकदीने साकार झाल्या आहेत.

माझ्या मातीचा भाळ, रानामधल्या बोरी, अवकाळी पावसाची भेट, पुनवेचं लख्ख चांदणं, अंधाऱ्या राती रानात पडणारा पाऊस, माहेरची ओढ, उन्हाची काहिली आणि गारव्याची गोडी, सांजवेळीचे ऊन, आभाळाला भिडू पाहणारा झोका, पावसाचे पैजण, पिकाचा पदर, पावसाचे दिवस, आषाढातला वारा, दारी बांधते तोरण इत्यादी विविध विषयांशी संबंधित भावभावनांचा 'रोमँटिक मूड' सांभाळून केलेला आविष्कारही या संग्रहातील कवितांमध्ये पाहायला मिळतो. ह्या कवितांचे विषय आणि त्यातील आशय कृषिजीवनाशी निगडित आहे. परंतु ग्रामीण जीवनातील दु:ख, दैन्य, दारिद्र्य, दास्य, कष्ट, दुर्दशा यांच्या अभिव्यक्तीतील प्रत्ययकारकतेवर कवीचा भर नाही. याउलट ही अभिव्यक्ती सुंदर, रंजक, निर्मितीचा आनंद देणारी कशी राहील याचा कवीने विचार केला आहे. अर्थात ह्या सर्व मर्यादा कविता सादरीकरणाला महत्त्व दिल्याने पडल्या आहेत.

नारायण सुमंतांचा पिंड शेतकऱ्यांचा असल्याने त्यांना शेतीच्या समस्याबद्दल आस्था असणे स्वाभाविक आहे. शेती हे समस्यांचे जणू माहेरघरच आहे आणि पाऊस ही शेतीची मुख्य समस्या आहे. त्यामुळे दुष्काळाची दाहकता येथे लक्ष वेधून घेते.

"उडाली नक्षत्रे। अवघी पावसाची
धार पाणियाची। वर्षवेना
उजाडली राने। उदासली मने
करपली पाने। देखवेना" (नारायण पासष्टी, पृ. २२)

अशी कोरड्या दुष्काळाची तीव्रता कवीने शब्दबद्ध केली आहे. दुसऱ्या एका कवितेत ते म्हणतात-

रात्रंदिन रान। पावसाचा भास
मातीलाही आस। थेंबांची गा
जळे वावरात। हिरव्यात ऊन
झाडालाही पान। ठरे ना रे" (नारायण पासष्टी, पृ. २३)

पावसाचा अभाव संपूर्ण सृष्टीला होरपळून टाकतो. अनिश्चितता, बेभरवसा, घामाच्या दामाची अपुरी भरपाई या बाबी तर शेतीचे दुर्दैव सांगणाऱ्या आहेत. त्यामुळे दरिद्री, गरीब, कष्टकरी शेतकरी देव-दैवतावर अवलंबून राहतो. त्यातही पंढरपूर, विठ्ठल ही तर महाराष्ट्राची आधारस्थाने आहेत. 'पाऊस येणार नाही' हे वास्तव स्वीकारल्यावर कवी विठ्ठलाला उद्देशून म्हणतो-

"वांझ झाली कारे। भक्तीची ही माती

पिकावर मोती। प्रकटेना

हासडेन शिवी। विटाळेन जीभ

जरी तू हे रान। शिंपीशी ना

भरवी गा देवा। ढगांचा ऊरूस

तू न्हावे पाऊस। पांडुरंगा" (नारायण पासष्टी, पृ. ४०)

विठ्ठल हा आपला आधारस्तंभ आहे, पंढरपूर हे आपल्या विसाव्याचे आणि दिलाशाचे स्थळ आहे, अशी येथील शेतकऱ्याची भूमिका आहे. तिचा आविष्कार या संग्रहातील काही कवितांतून होतो. 'आमच्या घामास देवा भाकरीचे रुप दे' अशी त्याची परमेश्वरापाशी मागणी असते.

मराठी मातीला संत साहित्य, अध्यात्म आणि विठ्ठल दैवताचा ध्यास आहे, जगण्याची ऊर्मी देणारी ही प्रतिकूल परिस्थितीवर मात करायला शिकविते. १९९० नंतर जागतिकीकरण आले. कारणे अनेक आहेत, पण परिणाम एकच, आणि तो म्हणजे माणूस दिवसेंदिवस भोगवादी, चंगळवादी, आत्मकेंद्रीत बनत चालला. त्याची संवेदना बधीर होत चालली, मूल्यविवेक लोप पावू लागला. त्याचे एकूण जगणे-वागणेच बेभरवशाचे झाले आहे.

'भरवसा' नावाच्या कवितेत कवी म्हणतो-

"धरणात साठले पाणी जाळील दिशांना दाही

कुठल्याच नदीचा आता भरवसा राहिला -ाही

पाटात वाहते आहे हे रोज मतलबी पाणी

शेतातील उभ्या पिकांचा भरवसा राहिला नाही

प्रदूषणी जन्मती येथे हे रोज नवे किटाणू

हातातील घासाचाही भरवसा राहिला नाही

...संगतीनं जिवलगाच्या वावरती छुपे जिवाणू

कुठल्याच मिठीचा आता भरवसा राहिला नाही

मेंदूच्या उत्क्रांतीचा वावरतो महाविषाणू

त्या माणूस नावाचाही भरवसा राहिला नाही."

(नारायण पासष्टी, पृ.४३)

ह्या अशा माणसाच्या मनातील विपरीत वास्तवामुळे, एकूण भयंकर मानसिक प्रदूषणामुळे शेतकऱ्यांच्या वाट्याला फार मोठे हाल आले आहे. या भीषण-भयावह वास्तवामुळे शेती-माती हुंदके देऊ लागली आहे. ती आपली कैफियत मांडते आहे.

हे हुंदके मातीतले मजला छळाया लागले

होणार हेच माझे मजला कळाया लागले

... नापिक हात केले या क्रमिक अक्षरांनी

बेकार रक्त ताजे गावी थिजाया लागले

विळख्यात भेसळीचा कर्जात स्वर्गवास

□ळफास ते मळयात माझ्या दिसायला ला□ले

... शेता आधीच आता बाजार नांगरा रे

ही जळमटे दलाली लोणी गिळाया लागले

पेरीनं बंडखोरी रक्तात कुणबटांच्या

ते पाय वामनाचे बेड्यात टाका येथले." (नारायण पासष्टी, पृ. ४४)

'नारायण पासष्टी'मध्ये शेतकऱ्यांचे दु:ख-कष्ट तर आहेतच, परंतु त्यामागे नेमकी कोणती मानसिकता कार्यरत आहे याचाही कवीने शोध घेतला आहे. हा शोध घेताना वर्तमान शेतीच्या नव्या समस्याही कवीच्या नजरेतून सुटत नाही. शेतकऱ्याचा पोरगा शिकतो आणि त्याला कष्टाची लाज वाटते.

"कुणब्याचं पोरं □ॉलेज शिकला

बोलूही ला□ला इंग्रजीत

शेतात राबण्यावाटतसे कोडे

मळतील कपडे इस्त्रीचे गा" (नारायण पासष्टी, पृ. ५९)

दुष्काळात राजा उदार होतो आणि सरकारी मदत देतो, पण त्यात तो मेखही मारतो. तिची उपरोधपूर्ण मांडणी शेतकऱ्यांच्या जीवनसंघर्षाची तीव्र धार लक्षात आणून दिल्याशिवाय राहत नाही. दुष्काळात शेतकऱ्याची थट्टा केली जाते, ते पाहण्यासाठी पुढील रचना ध्यानात घेतली पाहिजे-

"दुष्काळात होई   उदार शासन

□णब्याचे मन □हिवरे

पन्नास टक्के माफ शेतसारा

लोकल फंडा भरा   पूर्ण म्हणे" (नारायण पासष्टी, पृ. ५८)

हवामान खात्याचा अंदाज हा किती हास्यास्पद असतो आणि शेतकऱ्याच्या दृष्टीने तो कसा निरर्थक असतो, त्याचा परिणाम प्रसारमाध्यमांच्या अविश्वसनीय कार्यपद्धतीत होतो. कवी हे सारे अत्यंत उपहासाने ठसठशीतपणे व्यक्त करतो.

"हवामान खाते - वर्तवी अंदाज

मुसळधार पाऊस - आज गा

शिवारात पीक - □ळ□ळून हसे

विनोदाचे पिसे - त्यास लागे" (नारायण पासष्टी, पृ. ५७)

विज्ञा-न-तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर आणि आधुनिक पद्धतीने करावयाच्या शेतीची, तिच्या नफ्या-तोअयाची, लाभ-हानीची केलेली मांडणी खचितच प्रशंसनीय आहे.

"कृत्रिम खताचे - घालूनिया डोस

पिके भरघोस - दिसताती

मातीला लागले - डोसाचे व्यसन

पिढ्यांचे पोषण - से व्हावे

आता उरे केवळ - पियास भास

मातीचाच कस - लया लागे" (नारायण पासष्टी, पृ. ४९)

संकरित वाण आणि महागडी औषधे शेतकऱ्यांचे कंबरडे मोडणारी बेरीज आहे. (उच्चांक) घामाच्या दामाने शेती पिकत नाही, पण ती काळ्या पैशाच्या संगतीने 'सोनियाचे सुगी' देऊ शकते. (कृष्णमाया) आयात, अॅग्रो-अॅडव्हान्टेज, सब-सिडी, शुगर-लॉबी इत्यादी कवितांमधू-न शेतीसंबंधीची धोरणे, त्यामुळे होणारे शोषण आणि परिणामी शेतकऱ्यांचे वाढते दारिद्र्य याचीही प्रकर्षाने अभिव्यक्ती होते. 'भारनियमना'ची समस्याही सुमंतांनी प्रभावीपणे मांडली आहे. विज्ञा-ना-ने अनेक सोयी सुविधा उपलब्ध करून दिल्या. पण त्याच्या गलथान आणि गैरव्यवस्थापनामुळे शेतकऱ्यांची आबाळ हेळसांड होत आहे.

"तारांनी रोधला शिवाराचा प्राण

णब्याचे त्राण ळालेले

भारनियम-नाचा आवळला फास

हातातला घास डू झाला" (नारायण पासष्टी, पृ. ६०)

अशाप्रकारे 'नारायण पासष्टी'तील कविता गेय, सादरीकरणास उपयुक्त असल्या तरी कवीने शेतकऱ्यांचे विपरीत वास्तवही कलात्मकतेने शब्दबद्ध केले आहे, यात शंका नाही. आज शेतकरी चोहीकडून संकटांनी घेरला आहे. त्याचे एकूणच अस्तित्व विनाशाच्या कडेवरच येऊन ठेपले. नापिकी, बेभाव, दुष्काळ, मूल्यबधिर समाजरचना, गळेकापू अर्थव्यवस्था आणि गेंड्याच्या कातडीची राजसत्ता यामुळे शेतकरी निराधार, पोरका, शोषित, पीडित झाला आहे. शेवटी एका परमेश्वराशिवाय त्याला दुसरा मानसिक-भावनिक आधार राहिला नाही. जगण्याचे बळ तो कसे मिळविणार? आपल्या 'कर्माची' फळे तो कशी 'भोगणार'? शेवटी त्याच्याजवळ एकूणच समाजाचे, निसर्गाचे 'देणे' फेडण्याशिवाय आहे तरी काय? त्याची ही हतबलता कवीने अत्यंत परिणामकारकपणे मांडली आहे?

"मी असा निर्धन। आणि कर्जबाजारी

र्ज तुझे उरी। घेतलेसे

फेडावेसे वाटे। मनातुन जरी

सर्व दिले तरी। देही उरले।।१।।

वासनेची वस्त्रे। दान दिली तुला

र्ज फेडण्यासी। मनही दिले

भक्तीही तेव्हाच। अर्पिली तू ते

देण्याजोगे इथे। ाय उरले।।२।।

दिला रे आत्मा । चरणी झो-न

मुद्दलाचे व्याज। केले वजा

थांबवी विठ्ठला। चक्रवाढी अद्दल

उरले देह मुद्दल। घेऊन जा।।३।। (नारायण पासष्टी, पृ. १८)

शेतकऱ्यांच्या कर्जबाजारी मानसिकतेचे आत्मत्येत □से परिवर्तन होते, याचा हा अभंग आविष्कार अध्यात्म आणि व्यवहार यांचा योग्य मेळ घालणारा आहे.

नारायण सुमंतने 'वृक्षवेद'मध्ये झाडाचे स्तोत्र गायिले. त्यातून त्यांनी झाडाचे मोठेपण व वैभव पटवून दिले. त्याचप्रमाणे शेतकऱ्यांच्या जगण्याशी व झगडण्याशी झाडचे संवादी नाते प्रस्थापित केले. प्रतिकूल परिस्थितीवर मात करण्याचा झाड हा एक आदर्श आहे. हा वस्तुपाठ त्यांनी सांगितला. पण शेतकऱ्यांचा जीवनसंघर्ष हा एकपदरी नसून गुंतागुंतीचा आहे. हे 'सातबारा'मध्ये पटवून दिले. कर्जबाजारी शेतकरी आत्महत्येस प्रवृत्त होतो, त्याची मानसिकता आत्महत्त्येस अनुकूल बनते. हे सातबाराचा अंतःसूत्र आहे. 'नारायण पासष्टी'मधील कविताही शेतकऱ्यांच्या दुःखाचे, त्यांच्या शोषण आणि त्यांनी केलेल्या विद्रोहाचे चित्रण करणाऱ्या आहेत.

नारायण सुमंत ह्यांची कविता शेतकऱ्यांची वेदना आणि विद्रोह समग्रपणे कवेत घेणारी आहे. त्यांच्या कवितेतून शेतकऱ्यांच्या दुर्दशेचे ऐतिहासिक भान प्रकट होते. आता लढाऊ पवित्रा घेत असल्याचे जाणवते. त्याला नवशिक्षित तरूण पिढीचा चंगळवाद चीड आणतो. सध्या शेतकऱ्यांना व्यापून असणारा बिगरकृषिकरणाचा वाढता विळखा याविरूद्ध तो पेटून उठतो. तसेच कोरड्या दुष्काळाची तीव्रताही त्याला भाजून काढते. ह्या शेतकऱ्यांना एकेकाळी, अध्यात्म, परमार्थ व धार्मिक कार्यक्रम धीर देत असत, पण आता याबाबतीत तेही अगतिक ठरू पाहत आहे. ते थोडक्यात शेतकऱ्यांसाठी समाजरचना मूल्यभ्रष्ट होत आहे. गळेकापू अर्थव्यवस्था त्याला भरडून काढत आहे. राजसत्ता गेंड्याच्या कातडीची संवेदनाशून्य बनली आहे. त्यामुळे शेतकरी निराधार व हतबल झाला आहे. ह्या अनेक घटकांचा प्रभावी आविष्कार नारायण सुमंताच्या कवितेत आढळून येतो. त्यामुळे शेतकऱ्याच्या जीवन संघर्षाची व विद्रोही मानसिकता समर्थ अभिव्यक्ती या कवितेतून आढळून येते.

संदर्भ :

१) डॉ. कैलास सार्वेकर, मराठी कवितेचा इतिहास, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे प्रथमावृत्ती, ऑक्टोबर १९९७.

२) □लास सार्वेकर, सौंदर्याकडून वास्तवाच्या दिशेने.

३) पंडितराव पवार, मराठी कविता : आकलन आणि आस्वाद, दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी प्रकाशन, पुणे, १ ली आवृत्ती २००५.

४) आसाराम लोमटे, कुणब्याचा प्राणांतिक टाहो, महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका, पुणे, मे २००५.

५) डॉ. सौ. हेमलता गायकवाड, आधुनिक मराठी ग्रामीण कविता, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, १ ली आवृत्ती, १९९७.